

УДК 159.947.24:347.132.15(045)

Гасанян Каріне Альбертівна, магістрантка кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету,

e-mail: karishka0301@mail.ru

Ардашова Ярослава Ігорівна, старший викладач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету,

e-mail: yasenka_ponamka@ukr.net

КОГНІТИВНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СХИЛЬНОСТІ ДО НЕФОРМАЛЬНИХ РИТУАЛІВ У ПІДРОЗДІЛАХ МНС

Анотація

Розглядається когнітивна детермінація схильності до неформальних ритуалів в підрозділах МНС. Описується специфіка діяльності працівників підрозділів МНС, безпосередньо підрозділів пожежно-рятувальних служб в складних, екстремальних умовах. Викладена специфіка діяльності пожежників, їх соціокультурні особливості існування.

Описуються особливості виникнення прикмет на неформальних ритуалів у соціокультурі пожежно-рятувальних служб, умови їх виникнення, передачі та розповсюдження. Описуються позитивні та негативні сторони використання неформальних ритуалів та прикмет у підрозділах пожежно-рятувальних служб. Надається характеристика когнітивним процесам особистості, особливо специфікація їх при роботі в екстремальних умовах.

Представлені результати емпіричного дослідження когнітивної детермінації схильності до неформальних ритуалів в підрозділах МНС. Надається характеристика респондентів, що брали участь у дослідженні, їх особливості з точки зору схильності до неформальних ритуалів та прикмет. Описуються відмінності в когнітивній сфері у групах пожежників (не схильних до неформальних ритуалів та схильних до неформальних ритуалів). Подається аргументація та інтерпретація результатів отриманих за допомогою використання математико-статистичної обробки результатів. Надаються

рекомендації щодо використання отриманих даних у подальшій психологічній роботі в сфері екстремальних видів діяльності, зокрема в підрозділах МНС.

Ключові слова: когнітивна сфера, інтелект, мислення, сприйняття, когнітивна детермінація, екстремальна ситуація, схильність до неформальних ритуалів.

Гасанян Каринэ Альбертовна, магістрантка кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету

Ардашова Ярослава Игоревна, старший преподаватель кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету

КОГНИТИВНАЯ ДЕТЕРМИНАЦИЯ СКЛОННОСТИ К НЕФОРМАЛЬНЫМ РИТУАЛАМ В ПОДРАЗДЕЛЕНИЯХ МЧС

Аннотация

Рассматривается когнитивная детерминация склонности к неформальным ритуалам в подразделениях МЧС. Описывается специфика деятельности работников подразделений МЧС, непосредственно подразделений пожарно-спасательных служб в сложных, экстремальных условиях. Изложена специфика деятельности пожарных, их социокультурные особенности существования. Дается характеристика особенностей возникновения примет и неформальных ритуалов в социокультуре пожарно-спасательных служб, условия их возникновения, передачи и распространения.

Описываются положительные и отрицательные стороны использования неформальных ритуалов и примет в подразделениях пожарно-спасательных служб. Дается характеристика когнитивным процессам личности, особенно спецификация их при работе в экстремальных условиях.

Представлены результаты эмпирического исследования когнитивной детерминации склонности к неформальным ритуалам в подразделениях МЧС. Дается характеристика респондентов, участвовавших в исследовании, их особенности с точки зрения склонности к неформальным ритуалам и

приметам. Описываются различия в когнитивной сфере в группах пожарных (не подверженных неформальным ритуалам и склонных к неформальным ритуалам). Подается аргументация и интерпретация результатов полученных посредством использования математико-статистической обработки результатов. Даются рекомендации по использованию полученных данных в дальнейшей психологической работе в сфере экстремальных видов деятельности, в частности в подразделениях МЧС.

Ключевые слова: *когнитивная сфера, интеллект, мышление, восприятие, когнитивная детерминация, экстремальная ситуация, склонность к неформальным ритуалам.*

Gasanyan Karine Albertivna

Ardashova Yaroslava Igorivna

COGNITIVE DETERMINATION OF PROPENSITY TO SUPERSTITIONS IN SUBDIVISIONS OF THE MINISTRY OF EMERGENCY SITUATIONS

Summary

There is discusses the cognitive determination of propensity to superstitions in subdivisions of MES. There is describe a specific activities in difficult, extreme conditions of workers fire units directly divisions MES. Outlined the specifics of firefighters and their socio-cultural features of existence.

There is characterized of features of originated marks based on informal rituals in socio-cultural of fire and rescue services, the terms of their appearance, transmission and spreading. We describe the positive and negative aspects of the use of informal rituals and signs in units of fire and rescue services. There is given characteristics of cognitive processes of personality, in particularly their specification when working in extreme conditions.

There is presented the results of empirical studies of cognitive determination of predisposition to superstitions in MES. There is given characterization of respondents who participated in the research, their characteristics in terms of

propensity to informal rituals and signs. There is discusses differences in cognitive sphere of groups of firefighters (who not exposed to superstitions and who prone to superstitions). There is given argumentation and interpretation of results which obtained through the use of mathematical-statistical treatment of results. Recommendations for the specific of use of the data for future psychological work in the sphere of extreme activities such as MOE.

Keywords: *cognitive sphere, intelligence, thinking, perception, cognitive determination, an extreme situation, the propensity to superstitions.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах особливу актуальність серед проблем психології набуває проблема готовності людини до різних видів діяльності, а саме до діяльності, яка відбувається в змінених, незвичайних умовах праці. Все це змушує по-новому ставити питання про готовність професіонала до діяльності в екстремальних умовах, які в свою чергу висувають підвищені вимоги до працюючої людини. Однією зі сфер праці, яка характеризується екстремальними умовами діяльності є підрозділи МНС. У підрозділи МНС входить велика кількість рятувальників. Кожна частина відповідає за певний ряд завдань. Одна із невід'ємних частин – це пожежно-рятувальна. За добу в Україні стається від 150 до 550 пожеж різної складності, які ліквідуються силами працівників пожежної безпеки. Щодня пожежники стикаються з надзвичайно складними, небезпечними для життя умовами праці: високі температури, дим та ядучі гази, ризик обвалу обгорілих конструкцій. До того ж, крім ліквідації пожежі їм потрібно рятувати людей, що опинилися у «пастці вогню». Люди налякані, шоковані, переживають сильний стрес, що також є фактором впливу на поведінку людини і ще більше надає роботі пожежника статусу екстремальності.

Умови праці пожежників кваліфікуються як екстремальні. Як відомо, далеко не кожна людина придатна для праці в таких умовах. Тому набір

персоналу в служби пожежної безпеки вимагає жорсткого професійного відбору, в тому числі психологічного.

Слід зазначити, що екстремальні ситуації певним чином впливають на психічний стан та поведінку людини – зростаюче напруження впливає на всі психічні стани та процеси, відбувається зміна сприйняття та усвідомлення інформації, зміна уявлення про зовнішній і внутрішній простори, напрямки мислення. У зв'язку з бажанням позбутися цього напруження та дискомфорту – у соціокультурі пожежників, існують власні традиції, прикмети, неформальні ритуали, які передаються від старших поколінь молодшим. Прикмети та неформальні ритуали пожежників перевірені часом і спостережливістю представників цієї професії. До пожежників висувають великі вимоги, стосовно їх здібностей, в тому числі до інтелектуальних здібностей, тому що саме від цього залежить, як пожежник відреагує в екстремальній ситуації на несподівані обставини. Чи будуть пожежники звертатись до неформальних ритуалів, щоб уникнути цих ситуацій, або будуть орієнтовані на власні знання. Актуальність дослідження полягає саме у виявленні когнітивної детермінації схильності до неформальних ритуалів професіонала в галузі пожежної безпеки, та які особливості мислення переважатимуть в тих, хто все ж таки звертається до неформальних ритуалів, вважаючи, що неформальні ритуали, здатні врятувати від виникнення негативних наслідків під час складної та небезпечної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Схильність особистості до неформальних ритуалів залишається недостатньо вивченою в психології. Проте, у психології існує ряд підходів до вивчення ставлення до неформальних ритуалів особистості. Один з підходів – когнітивний, який затверджує, що це пов'язано саме з когнітивними процесами людини та рівнем інтелекту, а також відсутністю або недостатньою кількістю знань про певні явища, що відбуваються [9]. З точки зору даного підходу неформальні ритуали аналізуються як уявлення, спроба зрозуміти незрозуміле та невідоме. Ціла

низка видатних науковців займалися цим питанням. Л. Леві-Брюль, наприклад, розглядає схильність до неформальних ритуалів, як різновид колективних уявлень, що виникають за допомогою передачі від покоління до покоління в результаті дії механізмів навіювання, зараження і наслідування, тобто у бажанні слідувати неформальним ритуалам, змішуються когнітивні елементи з емоційними переживаннями, викликаними явищами навколишнього світу [6]. За словами П.Блонського, прикмети грають величезну роль у «первісній науці», дозволяючи прогнозувати майбутнє. Тобто, прикмети можна вважати елементарними засобами пам'яті та уяви [3]. П.Гальперін вказує на таку функцію ритуалів, як класифікація та узагальнення вражень від навколишнього світу, але наголошує, що відбувається це на основі наочних ознак та ознак, які є ситуаційно-пов'язаними, в результаті чого істотні властивості предметів залишаються неправильно зрозумілими. У прикметах та неформальних ритуалах суб'єкт погано відокремлює свої власні уявлення від об'єкта, що їх викликав [5].

І.Габдулін вважає, що дотримання неформальних ритуалів виконує роль попередніх апріорних суджень, тобто людина може жити повсякденними турботами, а не істотними ознаками, при цьому не розмірковуючи, наскільки відсутність знань, розуміння в якомусь питанні заважає їй бути ефективною [4]. За словами В.Мезенцева, дотримання неформальних ритуалів ґрунтуються на вірі в чудове, надприродне, що виникає від нестачі знань. Як надприродне сприймається все, що виходить за межі повсякденного досвіду і не вкладається у звичні уявлення. Саме термін «марновірство» означає неправдиву віру у будь-що, помилкове вірування в що-небудь, віра в чудове, надприродне, в ворожбу, ворожіння, в прикмети, знамення, віра в причину і наслідок, де ніякого причинного зв'язку не видно [7].

Г.Почепцов визначає прикмети як забобони, зміст яких полягає в тому, що індивід приймає за реальність невідомі сили, здатні провіщати події, і вважає за можливе впливати на них. Забобон включає в себе допущення, що від

цих сил можна знайти захист або вступити з ними в компроміс. Стійкість у дотриманні неформальних ритуалів пов'язана з тим, що випадки їх підтвердження міцно фіксуються, а факти помилковості витісняються. Збереження та поширення забобонів сприяє бажання зазирнути в найближче майбутнє, уникнути несприятливих ситуацій [8].

Отже, як ми бачимо, ставлення до прикмет та неформальних ритуалів багато в чому залежить від особливостей когнітивної сфери особистості. Інтелект, мислення, сприйняття, пам'ять, навіть рівень знань можна включити в когнітивну детермінацію особистості. Під когнітивною детермінацією розуміють обумовленість одного знання іншим: фактів - спостереженнями, теорій - фактами, одних теорій - іншими теоріями, наукового знання - іншими видами знання, (повсякденним, філософським, практичним) [2]. Знання – це психічне утворення, що представляє перевірений практикою результат пізнання дійсності, вірне її відображення в мисленні людини, яке насамперед пов'язане з рівнем інтелекту та мисленнєвими процесами [1]. Знання можуть підкріплюватися фактами, а можуть формуватися на основі позитивного підкріплення повсякденних спостережень у вигляді прикмет та неформальних ритуалів. Позитивне ставлення до неформальних ритуалів розглядається, як властивість особистості, що полягає у зверненні до надприродних сил в скрутних ситуаціях, що викликають почуття страху, невпевненості.

Отже, можна сказати, що позитивне ставлення до неформальних ритуалів та прикмет створюють негнучкі знання, які важко змінюються або взагалі не змінюються, обмежені застосуванням у повсякденній, побутової діяльності, не пов'язаної з розумовою працею. Їх можна розглядати як форму психічного відображення навколишнього і внутрішнього світу, що не потребує логічних доказів і задовольняється будь-яким запропонованим рішенням у відповідь, яка виникає на пізнавальну потребу. Вони дозволяють здійснювати пізнання у спрощеній, наочній формі без опори на абстрактні або наукові поняття. Саме

тому дослідження когнітивної детермінації схильності до неформальних ритуалів у підрозділах МНС є актуальним.

Мета статті. Розглянути особливості когнітивної детермінації схильності до неформальних ритуалів у підрозділах МНС, а саме в підрозділах рятувально-пожежної служби.

Виклад основного матеріалу дослідження. В дослідженні особливостей когнітивної детермінації схильності до неформальних ритуалів в підрозділах МНС взяли участь представники пожежної охорони віком від 20 до 50 років. Дослідження проводилось на базі двох пожежних бригад, які складаються з 10 пожежних команд від 5 до 7 чоловік в кожній.

В дослідженні було використано наступні психодіагностичні методики: методика діагностики рівня інтелекту «Матриці Равена», опитувальник діагностики 5 стилів мислення під адаптацією А.Алексеева «5 стилів мислення», методика діагностики особливостей групового мислення К.Рудестама «Корабельна аварія», методика визначення полезалежності-полenezалежності К.Б.Готтшальда «Включені фігури», авторська анкета для визначення схильності до неформальних ритуалів у підрозділах МНС.

Для аналізу результатів за допомогою методів математичної обробки у дослідженні когнітивної детермінації схильності до неформальних ритуалів у підрозділах МНС були використані такі математичні методи, як критерій Колмогорова-Смірнова, Ст'юдента, Манна-Уїтні, Спірмена, Фішера.

Проведене анкетування за допомогою авторської анкети, яка була створена для визначення схильності до неформальних ритуалів, показало, що 40 % респондентів на більшість питань висловили негативну відповідь до неформальних ритуалів, отже, можна припустити, що для них неформальні ритуали та прикмети не мають провідного значення під час виконання професійної діяльності. Але багато з них чули про існування прикмет в робочому колективі, про це свідчить позитивна відповідь на питання «Чи приділяють у вашому колективі увагу неформальним ритуалам?».

Дуже важливими в даній анкеті були відповіді на питання «Чи часто Ви притримуєтесь неформальних ритуалів у своїй діяльності?» та питання «Чи вважаєте Ви, що прикмети та неформальні ритуали впливають на розвиток та успішність Вашої професійної діяльності?», в яких зроблено акцент саме на дотриманні респондентом неформальних ритуалів, які можуть впливати на успішність діяльності. Було виявлено, що 50% респондентів вважають, що всі прикмети, які пов'язані з професією пожежника є правдивими, вважають, що ритуали можуть вплинути на розвиток подій під час виконання професійної діяльності. Інші 10% респондентів вагаються стосовно значення прикмет, тобто деякі прикмети все ж таки для пожежних є значними, але вони не завжди дотримуються їх та взагалі не впевнені, що прикмети можуть якось вплинути на події. Проте питання, яке стосується значущості числа «13» у багатьох респондентів викликало сумніви. Це свідчить про те, що кожній людині притаманно в певній мірі прислуховуватись до прикмет, різниця тільки в тому, як часто вони це роблять – встановлено, що у 10% респондентів сумніви викликало тільки питання «Чи вважаєте Ви число «13» значимим?», а також ці респонденти схильні до ритуалів, які не пов'язані напряду з соціокультурою пожежника (див. рис. 1.).

Завдяки анкетуванню стало можливим виділити групу респондентів, що позитивно ставиться до неформальних ритуалів. Контрольною групою виступала група пожежників, респонденти якої за даними анкети показали негативне або байдуже ставлення до прикмет та неформальних ритуалів (перша підгрупа – респонденти, які не схильні до неформальних ритуалів, друга підгрупа – досліджувана група - респонденти якої схильні до неформальних ритуалів).

Рис. 1. Схильність до неформальних ритуалів у підрозділах МНС

За результатами методики «Матриці Равена», яка призначена для визначення рівня інтелекту особистості було виявлено, що 50% респондентів з підгрупи, що схильні до використання неформальних ритуалів мають середній рівень інтелекту на відміну від першої, респонденти якої мають рівень інтелекту вище середнього та високий рівень (див.рис.2)

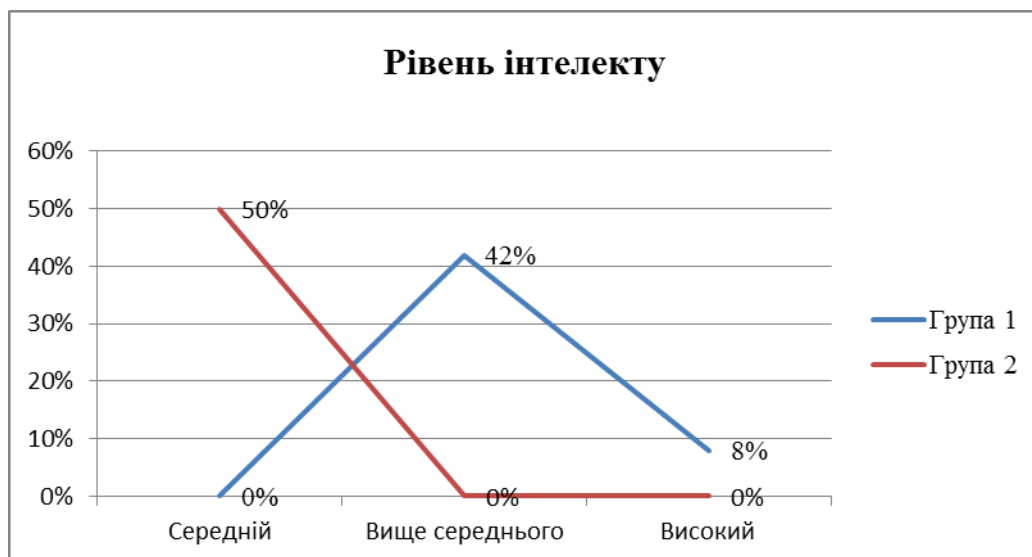

Рис. 2. Розподіл респондентів за рівнем інтелекту за методикою діагностики рівня інтелекту «Матриці Равена»

Завдяки аналізу методики діагностики «5 стилів мислення», було виявлено, що група респондентів, які схильні до неформальних ритуалів мають нахили до прагматичного та ідеалістичного стилю мислення (див. рис. 3)

Рис. 3. Розподіл респондентів за стилями мислення за методикою «5 стилів мислення»

На відміну від контрольної вибірки (у яких домінують аналітичний та реалістичний стилі мислення), респондентам, які дотримуються неформальних ритуалів, властива схильність до інтуїтивного рішення завдань, а також, керуючись синтетичним стилем створювати та пропонувати нові ідеї при рішенні важливих питань вони частіше спираються на власний досвід, ніж на встановлені інструкцією дії.

Аналіз результатів методики діагностики особливостей групового мислення К.Рудестама «Корабельна аварія» показав, що респонденти досліджуваної групи мають схильність до групового стилю мислення, що свідчить про те, що цим респондентам легше вирішувати певну задачу разом, на відміну від респондентів контрольної групи, для яких у своїй більшості характерний індивідуальний стиль мислення. Тобто, респондентам властиво ідентифікувати себе з соціальною групою, в якій вони знаходяться, де переважає схильність до групового стилю мислення, ніж до логічного та раціонального.

Після аналізу результатів дослідження за методикою полезалежності-полenezалежності К.Б.Готтшальда «Включені фігури» було з'ясовано, що респонденти досліджуваної групи схильні до полезалежності, що свідчить про цілісне, синтетичне сприйняття світу, при якому оцінка деяких параметрів окремих елементів середовища значною мірою обумовлено впливом навколишнього перцептивного поля. Поступаючись полenezалежним респондентам контрольної групи у вирішенні перцептивних і пізнавальних завдань, полезалежні водночас виявляються ефективнішими в міжособистісному спілкуванні, що також може допомагати при виконанні колективної діяльності.

Отже для досліджуваної групи пожежників, що схильні до використання неформальних ритуалів та прикмет характерні такі особливості: середній рівень інтелекту, полезалежність, схильність до групового типу мислення та домінування таких типів типу мислення як, ідеалістичний та прагматичний.

Математичний аналіз, а саме використання критеріїв Ст'юдента та Манна-Уїтні дав змогу встановити статистично значимі відмінності між двома групами за обраними показниками (контрольна – пожежники, які не притримуються неформальних ритуалів та прикмет, досліджувана – пожежники, які позитивно ставляться до неформальних ритуалів і прикмет) та підтвердити отримані висновки, про те, що у респондентів контрольної групи домінує індивідуальний тип мислення, вони більш схильні до реалістичного стилю мислення. Тоді як для досліджуваної групи характерними є схильність до групового мислення та домінування ідеалістичного та прагматичного стилів мислення, а також у респондентів прослідковується наявність полезалежних тенденцій.

Регресійний аналіз, для проведення якого в якості залежної змінної було обрано показник «схильність до неформальних ритуалів» показав, що на схильність до неформальних ритуалів впливають домінування або відсутність домінування ідеалістичного стилю мислення, реалістичного та аналітичного

стилю мислення, яке свідчить про те, що чим більше проявляється реалістичний та аналітичний стиль, тим менше респондент схильний до неформальних ритуалів, та навпаки, при домінуванні ідеалістичного стилю респондент більше схильний до неформальних ритуалів (див. рис 4).

Завдяки критерію Фішера, який дозволяє оцінювати значимість лінійних регресійних моделей, (зокрема, він використовується в покроковій регресії для перевірки доцільності включення або виключення незалежних змінних (ознак) у регресійну модель) було визначено які саме незалежні змінні впливають на залежну.

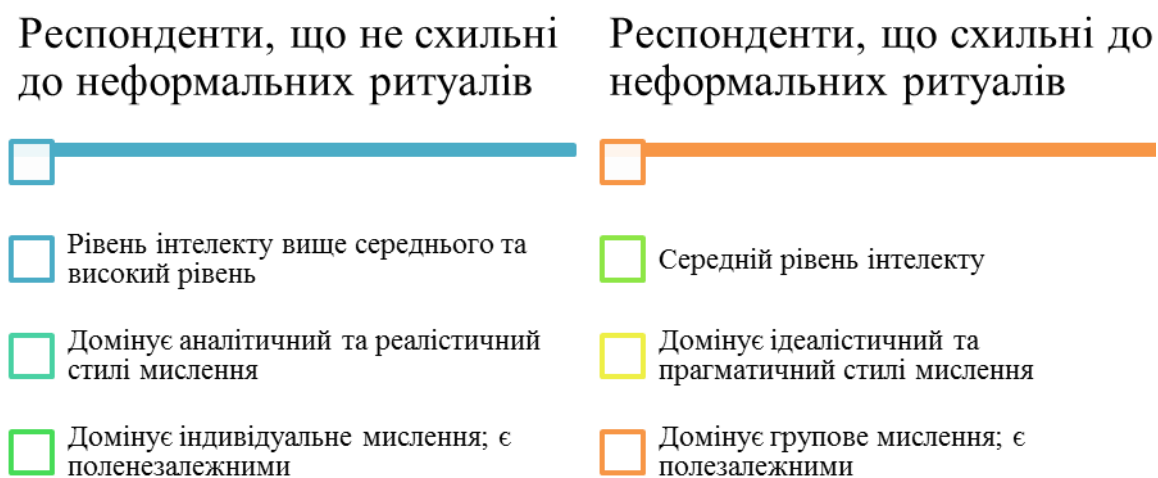

Рис. 4. Особливості когнітивної сфери пожежників

У даному випадку в якості незалежних змінних виступили усі показники, які мають сильний зв'язок ($p \leq 0,01$) з залежною змінною, а саме показник рівня інтелекту, показники полenezалежності-полenezалежності, показники аналітичного, реалістичного, ідеалістичного, прагматичного, синтетичного стилів мислення, показники індивідуального та групового стилів мислення. Критерій Фішера допоміг визначити, які саме з незалежних змінних впливають на залежну змінну (схильність до неформальних ритуалів). До цих незалежних змінних відносяться полenezалежність, реалістичний, аналітичний та ідеалістичний стилі мислення. Коефіцієнт множинної детермінації, тобто частка дисперсії «залежною» змінної, яка визначається «незалежними» змінними, показала, що 93% «залежною» (схильність до неформальних ритуалів)

змінної визначається вихідними змінними (аналітичний, реалістичний та ідеалістичний стилі мислення).

Показник значимості за критерієм Фішера за усіма незалежними перемінними менший ніж 0,05 ($p \leq 0,05$), що свідчить про можливість прийняти до уваги результати інтерпретації показників ідеалістичного, аналітичного, реалістичного стилів мислення та показника полenezалежності (1).

Завдяки показникам Бета коефіцієнтів можна зробити висновок, що саме показники ідеалістичного, реалістичного та аналітичного стилів мислення впливають на схильність до неформальних ритуалів, тобто чим більше у людини розвинений аналітичний та реалістичний стилі мислення тим менше вона буде схильна до неформальних ритуалів та навпаки. Чим більше у респондента розвинений ідеалістичний стиль мислення, тим більше він буде схильним до неформальних ритуалів та навпаки.

$$\begin{aligned} \text{Схильність до неформальних ритуалів} = & - 51,996 + 0,696(\text{аналітичний} \\ & \text{стиль мислення}) + 0,588(\text{реалістичний стиль мислення}) + (- 0,280) \\ & (\text{ідеалістичний стиль мислення}) (1) \end{aligned}$$

Висновки. Отже, було визначено когнітивну детермінацію схильності до неформальних ритуалів у підрозділах МНС, а саме у рятувально-пожежних структурах. У респондентів, які схильні до неформальних ритуалів були виявлені такі особливості когнітивної сфери: середній рівень інтелекту, що говорить про здатність добре адаптуватись в оточуючому середовищі в співвідношенні з внутрішнім психологічним складом особистості. Домінують ідеалістичний та прагматичний стилі мислення, що свідчить про схильність до інтуїтивних, глобальних оцінок, без здійснення детального аналізу проблем. Мають підвищений інтерес до цілей, потреб, людських цінностей, моральних проблем; вони враховують у своїх рішеннях суб'єктивні і соціальні чинники, прагнуть згладжувати протиріччя і акцентувати подібність у різних позиціях, легко, без внутрішнього опору сприймають різноманітні ідеї та пропозиції,

успішно вирішують такі проблеми, де важливими чинниками є емоції, почуття, оцінки та інші суб'єктивні особливості, деколи утопічно прагнучи всіх і все примирити, об'єднати. Також ці респонденти мають схильність до групового типу мислення та полезалежності, що свідчить про схильність вирішувати задачі колективно. Характерне цілісне, синтетичне сприйняття світу, при якому оцінка деяких приватних параметрів окремих елементів середовища значною мірою веде до впливу навколишнього перцептивного поля.

Результати дослідження рекомендовано використовувати у психологічній роботі з пожежниками, в тренінгові роботі, з підвищення кваліфікації пожежників, зі спеціалістами, які працюють незначну кількість років, а також при підготовці майбутніх пожежників, як у вищому навчальному закладі та під час підготовчих курсів. Також в консультативній роботі, в психологічному супроводі для професії «Пожежник», при роботі з професійними деформаціями пожежників. Крім того, результати дослідження можуть бути використані в консультуванні не лише пожежників, а й інших людей, що взаємодіють з ними, а також для розробки нових методів психотерапії. Дане дослідження може стати основою для подальших досліджень особливостей схильності до неформальних ритуалів у підрозділах МНС.

Список використаних джерел

1. Петровский А.В. Краткий психологический словарь / А.В.Петровский, Л.А.Карпенко, М. Г. Ярошевский — Ростов-на-Дону: ФЕНИКС. 1998. – 494 с.
2. Философия науки: Терминологический словарь / [авт.-упоряд. Лебедев С.А.]. — М.: Академический Проект, 2011. — 269 с.
3. Блонский П.П. Память и мышление / П.П.Блонский. - СПб.: Питер, 2001. – 288с.

4. Габдуллин И.Р. Явление предрассудка: гносеологические корни и социальные детерминанты / И.Р.Габдуллин - Л.: Теоретический журнал Credo, 1997. Режим доступа <http://credonew.ru/content/view/55/49/>
5. Гальперин П.Я. Лекции по психологии / П.Я.Гальперин - М.: Высшая школа, 2002. - 400 с.
6. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л.Леви-Брюль. — М.: Педагогика-Пресс, 1994. — 608 с.
7. Мезенцев В.А. Энциклопедия чудес / В.А.Мезенцев - Ф.: Гл. ред. КСЭ, 1990.— 528 с. – (Обычное в необычном; т. 1).
8. Почепцов Г.Г. Психологические войны / Г.Г.Почепцов - М.: Рефл-бук, 2000. – 200 с.
9. Саенко Ю.В. Суеверия как препятствие для личностного и профессионального развития // Акмеология: личностное и профессиональное развитие: Мат-лы Межд. науч. конф. 7-8 окт. 2004 г. М.: Издательский ДОМ «ЭКО», 2004. Режим доступа <http://svb.net.ru/articles.php?id=41>

References transliterated

1. Petrovskiy A.V. Kratkiy psihologicheskiy slovar / A.V. Petrovskiy, L.A.Karpenko, M.G.Jaroshevskiy – Rostov-na-Donu: FENIKS. 1998. – 494 с.
2. Filosofhija nauki: Terminologicheskiy slovar / [avt.-uporjad. Lebedev S.A.]. – М.: Akademicheskiy Proekt, 2011. – 269 s.
3. Blonskiy P.P. Pavjat i myshlenie / P.P.Blonskiy. – SPb.: Piter, 2001. – 288с.
4. Gabdulin I.R. Javlenie predrasudka: gnoseologicheskie korni I socialnye determinanty / I.R.Gabdulin – L.: Teoreticheskiy jurnal Credo, 1997. Rejim dostupa <http://credonew.ru/content/view/55/49/>
5. Galperin P. J. Lekcii po psihologii / P.J.Galperin – М.:Vysshaja shkola, 2002. - 400 с.
6. Levi-Bruil L. Sverhestestvennoe v pervobytnom myshlenii / L.Levi-Bruil. – М.: Pedagogika-Press, 1994. – 608 s.

7. Mezencev V.A. Enciklopedia chudes / V.A.Mezencev – F.: Gl. Red. KSE, 1990. – 528 s. – (Obychnoe v neobychnom; t.1).
8. Pohepcov G.G. Psihologicheskie voiny / G.G.Pohepcov – M.:Reflbuk, 2000. - 200 c.
9. Saenko J.V. Sueverija kak prepjatstvie dlja lichnostnogo I professionalnogo razvitija //Akmeologija: lichnostnoe I professionalnoe razvitie: Mat-li Mejd.nauch.konf. 7-8 okt. 2004 g. M.: Izdatelskiy DOM «EKO», 2004. Rejim dostupa <http://svb.net.ru/articles.php?id=41>